

ВНЕСОК ПОЛТАВСЬКОГО ОРНІТОЛОГА М.І. ГАВРИЛЕНКА У ВИВЧЕННЯ ПТАХІВ УКРАЇНИ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

У статті показано внесок одного з найбільш працездатних і результативних дослідників фауни птахів Полтавщини та прилеглих територій, видатного орнітолога М.І. Гавриленка, використання здобутих ним результатів при укладанні багатотомних зведень «Фауна України», «Птахи Радянського Союзу» та бібліографічних покажчиків «Птахи СРСР», водночас, висвітлено маловідомі сторінки життя та наукової діяльності, доповнено ними біографію вченого.

Ключові слова: М.І. Гавриленко, вивчення орнітофауни, Полтавщина, Україна, Радянський Союз.

Обдарований, широко ґрунтований, скромний і працелюбний, глибоко відданий науці, Микола Іванович протягом свого довгого життя багато зробив для вивчення природи рідного краю, і цим заслужив добру пам'ять.

Вісник зоології. –1971. – №2. – С. 88.

Визначний вчений-орнітолог, зоогеограф, природознавець і етнограф, уродженець Полтави Микола Іванович Гавриленко (1889–1971), залишив істотний науковий доробок. Його достатньо різнобічно досліджували переважно полтавські краєзнавці в науковому, краєзнавчому та громадянському аспектах, на це вказали понад 130 архівних, літературних і публіцистичних джерел у проміжку між 1912 та 2009 роками.

Свої оцінки, думки та судження щодо результатів дослідницької діяльності М.І. Гавриленка висловили: Аверін В.Г. (1912) про початок вивчення птахів Полтавщини; Курінний Ф.К. (1930) про місцезнаходження граба в с. Опішня (Полтавська обл., авт.); Бойко П. (1944) про внесок М.І. Гавриленка у збереження та відновлення експонатів Полтавського краєзнавчого музею у час німецько-радянської війни; Бабенко В. (1969, 1970, 1971, 1972, 1976, 1981), зокрема, дав рецензію на монографію М.І. Гавриленка «Хребетні тварини і урбанізація їх в умовах міста Полтави» (1970); Іваненко І.Д. і Решетник Є.Г. (1971) опублікували некролог у «Віснику зоології» (Київ); аналіз наукового доробку вченого зробив Мазурмович Б.М. (1972) у монографії «Розвиток зоології на Україні»; колеги з Полтавського державного педагогічного університету: Закалошний В.М. (1970, 1995, 2006, 2007), Джурка Г.Ф. (1988), Стасілюнас О.А. (1989, 1992, 2000, 2004, 2009), Нестуля О.О. (1991), Гриньова М.В. (2003, 2004, 2009) зробили повідомлення про різні періоди життя та наукової діяльності вченого. Крім того, існує низка відомостей інших авторів про орнітолога М.І. Гавриленка.

Окремо слід виокремити та підкреслити роль дослідників-краєзнавців

Самородова В.М. і Кигим С.Л., її колеги з Полтавського краєзнавчого музею у справі збору, впорядкування та послідуочого викладу відомостей про Миколу Івановича за певною системою інформування. Однаковою мірою ці слова стосуються й Ротача П.П. який досліджував особу Великого полтавчанина – Миколи Гавриленка.

Автор не ставив собі за мету дослідити життєвий шлях і науково-дослідницьку діяльність видатного регіонального орнітолога, археолога, етнографа та краєзнавця-природодослідника в широкому розумінні цього слова. Дана стаття – спроба відтворити, точніше, підняти «на гора» ту частину наукового доробку орнітолога М.І. Гавриленка, яка з певних причин не потрапила до поля дослідження істориків природознавства, через те не була загальновідомою. Водночас, вона була істотно використана при укладанні багатотомних фауністичних зведень і бібліографічних покажчиків орнітологічної літератури України та Радянського Союзу.

Учениця М.І. Гавриленка – О.А. Стасілюнас повідомляла, серед іншого й про те, що вчений залишався відданим Полтаві, на тривалий час лише двічі полишав її, коли навчався у Харківському університеті (1912–1916) та коли відбував заслання (1936–1940) у часи репресій, звинувачений в «антирадянській» діяльності[1].

Є всі підстави вважати, що захоплення вченого птахами далеко не випадкове. В газеті «Зоря Полтавщини» (1969) у статті «Серед царства пернатих» В. Бабенко навів такі відомості: «Одного разу викладач (реального, авт.) училища дав шестикласникам завдання написати твір на тему «Наше оточення». Микола написав про птахів. А невдовзі надійшов лист з Москви від професора М.О. Мензбіра. Він писав, що твір Миколи Гавриленка – не учнівська вправа, а справжня наукова праця, яка буде надрукована у спеціальному науковому збірнику»[2]. Зрозуміло, що для Миколи отримати листа з підтримкою від одного з провідних учених-орнітологів з фактичним визнанням потенційних можливостей учня-реаліста бачиться величезною моральною підтримкою. Обіцянка надрукувати стала спонукальним моментом для наступної публікації результатів вивчення птахів Полтавщини та прилеглих територій.

Життя натураліста та дослідника живої й неживої природи напророкував Миколі Івановичу В.В. Докучаєв [3]. М.І. Гавриленко у власних спогадах так повідомив про знаковий факт свого життя: «В цей час (учнем Полтавського реального училища, авт.) я зробився частим гостем музею, що відкрився. Тут мене завідувач Олеховський М.О. познайомив... з професором Докучаєвим В.В., який за два роки до своєї смерті ще раз відвідав Полтаву і, звичайно, музей. Знайомство... знайшло вираз у тому, що Олеховський послав мене провести Докучаєва від музею до нього на квартиру... між іншим, Докучаєв напророкував мені життя натураліста в майбутньому» [4]. Отже, знайомство та пророцтво відбулося в 1901 році.

Огляд життєвого шляху та науково-дослідницької роботи вченого з вивчення птахів й інших супутніх питань природознавства дає підстави виокремити в біографії Миколи Івановича три різновеликих за часом періоди. Перший – формування та становлення неусвідомлених уподобань щодо дослідження птахів. У цей же період названий процес отримав потужне інтелектуальне підсилення (листами!) від видатних учених-природознавців того часу – В.В. Докучаєва та М.О. Мензбіра щодо правильності обраного напрямку особистого розвитку та початку формування наукового інтересу.

Другий період тривав з 1912 до 1916 року та безпосередньо пов'язаний з навчанням на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету. На той час в університеті зібралася яскрава плеяда провідних вітчизняних учених у різних галузях природознавства. Серед них зоологи-орнітологи: О.М. Нікольський, П.П. Сушкін; ботаніки: В.І. Палладін, М.М. Бекетов, Л.В. Рейнгард; геолог Г.О. Грузинцев; географ А.М. Краснов, археологи й історики: О.М. Покровский, Д.І. Багалій. Кожен з них зробив свій відчутний внесок і певним чином впливав на становлення та розвиток майбутнього вченого, який, закінчивши університет, отримав спеціальність – зоогеограф-орнітолог. Однак, на нашу думку, найбільш потужний вплив на процеси наукового становлення, остаточного формування кола стійких наукових інтересів Миколи Івановича мали професори-зоогеографи: герпетолог О.М. Нікольський, орнітолог П.П. Сушкін.

Третій період, період самостійної науково-дослідницької та викладацької діяльності, розпочався від другої половини 1916 року та тривав, з певними перервами, до кінця 60-х років ХХ століття, понад п'ятдесят років. Найбільш тривалий та науково-продуктивний час, перерваний для науки та викладання причинами, що об'єктивно виникли, відбуванням заслання за сфабрикованим звинуваченням (1936–1941 рр.) та роками німецької окупації Полтави (1941–1943 рр.).

Отже, вибір серед можливого спектра вподобань було зроблено. Розширення уявлень про світ птахів, вивчення різних аспектів їхньої біології, зокрема, річного циклу життя в природі, з часом стало справою всього подальшого життя вченого. Попереду було закінчення навчання в реальному училищі для отримання середньої освіти, необхідної для вступу на природниче відділення фізико-математичного факультету класичного університету. Початок дослідницької роботи учня-реаліста був підсилений самоосвітою в галузі орнітології завдяки придбанню та опрацюванню принципово важливих для зоологічної науки праць вчених Д.Н. Кайгородова (орнітолога, фенолога); А.О. Силантьєва (прикладного зоолога, орнітолога та мисливствознавця); М.О. Холодковського (зоолога, орнітолога й ентомолога) та М.О. Мензбіра (орнітолога-зоогеографа) з різних питань вивчення птахів.

Згадуючи цей період свого життя, Микола Іванович підкреслював: «Особливо сильне враження , що залишилися на все життя, справив барвистий опис «Із царства пернатих» Кайгородова [5]..., другою найважливішою подією цього часу було отримання в довгострокове використання книги «Птахи Європи» Силантьєва і Холодковського [6]. Не менш важливими для нього були двотомне видання «Птахи Росії» (1893–1895 pp.), а також спеціалізована монографія «Мисливські та промислові птахи Європейської Росії і Кавказу» (2 томи з атласом, 1900–1902 pp.) [7, 8].

У 1912 році Микола закінчив Полтавське реальне училище та вступив на навчання на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, водночас, не полишаючи жодної можливості, продовжив вивчати птахів. За результатами тривалих досліджень у Щорічнику Полтавського природничо-історичного музею за 1912 рік опубліковано практично першу наукову роботу «Про деяких рідкісних птахів Полтавської губернії» (Щорічник вийшов у 1913 році). У вступній частині статті М.І. Гавриленко підкреслив, що ця стаття стала результатом «...достатньо тривалого часу вивчення птахів Полтавської губ.». Йому «...вдалося здобути декілька цікавих видів для цієї губернії, а над деякими зробити і окремі спостереження» [9].

Важливо підкреслити, що стаття була підготовлена у рік вступу майбутнього вченого до Харківського університету, однак за глибиною проникнення у відомості про географію поширення птахів (орнітогеографію) та знання спеціальної літератури могла відповідати ременю маститого орнітолога (насправді виявила відповідного рівня зразок довузівської підготовки майбутнього студента). В зв'язку з цим автор вважав за необхідне конспективно познайомити з 14 видами птахів, знайденими М.І. Гавриленком на Полтавщині.

1. *Nucifraga cariocatactes cariocatactes* L. Горіхівка. З матеріалу щодо неї варто зробити припущення, що її поява на околицях Полтави – результат інвазії з традиційного ареалу існування (хвойні ліси тайгового типу Європи й Азії, авт.) Микола Іванович підтвердив: «...що це типова форма, і ні жодного разу не *macrognchos*» (великоноса, авт.) [10].

2. *Pastor roseus (Sturnus roseus)* L. Рожевий шпак. Цей вид М.І. Гавриленко визначив за мал. Кайгородова. Вказав, що рожевого шпака на території Полтавщини зустрів двічі, вперше в дитинстві, другий раз – 06.05.1912. Було здобуто два екземпляри на Монастирській луці (поряд з Хрестовоздвиженським монастирем на околиці м. Полтави, авт.).

3. *Motacilla flava borealis* Sund. Плиска жовта (підвид – північна?). Орнітолог побачив величезну зграю. Птахи мали характерне жовте пір'я, але помітив, що «... всі плиски мали темні голови» [11]. На думку вченого, Полтавщина знаходиться на пролітному шляху цього виду (це твердження потребує перевірки).

4. *Motacilla flava cinereocapilla* Savi. Плиска гірська. У цій же зраї здобув два екземпляри, які «...не відрізняються від опису, наведеного Hartert'ом»[12].

5. *Loxia curvirostra curvirostra* L. Шишкар ялиновий. Екземпляр птаха здобуто 08.08.1909 на околиці Полтави. Пояснити причину його появи влітку важко. Строк для міграцій надто ранній. У січні 1012 року один птахолов показав М.І. Гавриленку двох птахів, але не продав.

6. *Turdus viscivorus viscivorus* . Дрізд-омелюх. Добутий птах 10.06. 1911. На думку вченого, цей вид гніздиться на Полтавщині спорадично.

7. *Scolopax rusticola* L. Слуква. Спостерігав птахів у 1907, 1908, 1910 роках. Як і омелюх, слуква гніздиться спорадично, але дещо частіше.

8. *Nictaga telgmani* Gm. Сич. Зустрічається випадково, його знаходили: на Харківщині М.М. Сомов і Катеринославщині – Б.С. Вальх. Микола Іванович зустрічав птаха в 1911 та 1912 роках на околицях Полтави.

9. *Pica pica bactriana* Lop. Сорока бактрійська, виділена європейськими вченими в окремий вид [13]. Вважалася характерною для східної частини Росії, але М.О. Зарудний знайшов її в Псковській, Б.С. Вальх – Катеринославській губерніях. На думку вченого, сорока, здобута ним у 1913 році, типова *Pica pica pica*, особина, яка досягла глибоко старості та змінила колір махових пер на білий.

10. *Archibuteo pallidus* Menzb. Канюк Мензбіра. Зальотний птах, здобуто М.І. Гавриленком два екземпляри: 1912, 1913 роки.

11. *Oedicnemus crepitans* Z. Лежень. Здобутий у вересні 1912 року у Костянтинівському повіті. Відомостей про знагоодження на Полтавщині немає, в Харківській і Чернігівській губерніях були знайдені окремі екземпляри. Його батьківщиною є пустинно-степові простори Африки, Півд. Європи та Середньої Азії.

12. *Muscicapa grisola* L. Сіра мухоловка. Встановлено, що це типовий випадок альбінізму серед птахів цього виду.

13. *Larus minutus* L. Мала чайка (сучасна назва – Мартин малий, авт.) Здобута 08.07.1912 під Зіньковом. На Полтавщині не гніздиться.

14. *Cyanicula svecica svecica* L. Півнячопера самка синьошийки. Здобута на Зінківщині 02.07. 1912. Видозміни оперення цієї самки, на думку вченого, –результат вікових змін, що підтверджено розтином. Підвид *Cyanecula* гніздиться на більшій частині території України [14].

Запропонована у статті потрійна орнітологічна номенклатура допомагала орнітологам-початківцям й аматорам краще встановлювати історію виникнення підвидових систематичних одиниць. Водночас, стаття своїм змістом охопила види птахів дев'яти родин: Воронові, Вивільгові, Плискові, В'юркові, Мухоловкові, Баранцеві, Совові, Яструбові, Лежневі.

Залишаючись полтавським орнітологом, Микола Іванович не тільки продовжував займатися регіональним вивченням фауни птахів, але й

широко оприлюднював результати своїх досліджень, публікуючи їх у місцевих, республіканських і союзних наукових виданнях. Оминаючи з певних міркувань перелік основних орнітологічних праць вченого, вважаємо за необхідне спеціально наголосити, що результати його праці широко використовувалися при укладанні українських і загальносоюзних орнітологічних зведень.

Нами проведено аналіз видань, які характеризували відомості щодо біології та річного циклу життя птахів, які населяли території України. Так, у сорокаторомному виданні «Фауна України» у четвертому томі (О.Б. Кістяківський, 1957) знайдено посилання укладача на результати досліджень М.І. Гавриленка [15].

На стор. 121 подано чорно-біле фото гнізда сірого журавля (*Grus grus L.*) з одним яйцем. Зроблено М.І. Гавриленком 10.V.1929 р. Болото Князьке Полтавського району.

На стор. 133 знайдено абзац: «Без води дрофи (*Otis tarda L.*) обходяться добре, але тільки тоді, коли випадають рясні роси (М.І. Гавриленко)». (українською – дрохва).

На стор. 178 подано чорно-біле фото малого зуйка (*Charadrius dubius L.*) з наступним підписом: «Малий зуйок на гнізді. Р. Ворскла, Полтавський район, 7.VII.1941р. Фото М.І. Гавриленка». Сучасна українська назва – Пісочник малий. Тут і далі сучасні українські назви дано за таким джерелом[16].

На стор. 235 знайдено цитату: «П у х о в и к. Лоб світловохристий. Тім'я і потилиця чорні з малопомітною буруватою поздовжньою смужкою посередині. Від кута рота під оком іде чорна смужка. Щоки білуваті. Зашийок і передня частина шиї іржао-бурі, далі спина глинистого кольору з чорними поздовжніми смугами, які доходять майже до хвоста. Весь низ тіла сніжнобілого кольору. Дзьоб чорний, ноги темнозелені (М.І. Гавриленко). Мова про поручайника (*Tringa stagnatilis Bechst.*). Українською – Коловодник ставковий.

На стор. 246 вказано наступне: «В УРСР мало не кожний дослідник, який вивчав фауну птахів, відносив фіфі до гніздуючих птахів. Як гніздовий птах, він наведений для Харківської (М.М. Сомов)... Полтавської (М.І. Гавриленко) областей...». Сучасна українська назва: Коловодник болотяний (*Tringa glareola L.*)

На стор. 264 подано чорно-біле фото з наступним текстом: «Гніздо ходулочника (*Himantopus himantopus L.*, авт.) з кладкою яєць. Велике Болото Полтавської області, 10.V.1950р. Фото М.І. Гавриленка». Сучасна українська назва: Кулик-довгоніг.

На стор. 285 знайдено запис: «У Полтавській області малий кроншнеп є рідкісним осіннім залітним птахом (точніші дані в праці М.І. Гавриленка відсутні)». Сучасна українська назва: Кульон тонкодзьобий (*Numenius tenuirostris Vieillot*).

На стор 354 віднайдено запис: «В УРСР полярний мартин (*Larus hyperboreus Cunn.*) є рідкісним залітним птахом, якого здобули тільки два рази: молодий екземпляр в околицях Києва на Дніпрі (дата невідома) і стару самку на «Великому Болоті» Новосанжарського району Полтавської області 18.XI.1931 р. (М.І. Гавриленко)». Згадане «Велике Болото» сьогодні – ботанічний заказник загальнодержавного значення (площа 640 га), розташований у Новосанжарському районі Полтавської області між селами Мала Перещепина та Маньківка.

На жаль, автор не вказав використаних у ході підготовки зведення наукових праць М.І. Гавриленка.

Знайдено посилання на результати орнітологічних досліджень Миколи Івановича і в академічному зведенні «Птахи Радянського Союзу» (1951) [17].

Зокрема, на стор. 223 виявлено наступний запис: «Уже на початку березня коршуни (*Milvus korchun korchun Gmel.*) з'являються на півдні Середньої Азії, у різні числа березня йде проліт на Кавказі, в Бессарабії, в півд. Україні (одинаки ще раніше – 23.II. біля Полтави, Гавриленко, 1929)».

На стор. 234 записом щодо звичайного орлана білохвоста *Haliaeetus albicilla albicilla L.* відзначено, що у негніздовий період птахи тримаються не тільки одинаками і парами, але й групами (до 30-40 птахів, пониззя Дону, Алферакі, 1910, Полтавська область, Гавриленко, 1929)...».

На стор. 319 повідомлено про степового сарича (курганчика) (*Buteo rufinus Cretschmar*): «Зальоти в європейську Росію на північ від гніздового ареалу... в Полтавську обл.. (Гавриленко, 1929)...».

На стор. 334 повідомлено про європейського змієда (*Circaetus feros feros Gm.*) наступне: «Відліт і осінній проліт проходить у різні числа вересня, до кінця вересня або до початку жовтня; окремі особини починають відлітати ще раніше (згряя з 20 птахів, Золотоноша, Гавриленко, 1929)...».

На стор. 335: «Колір яєць білий (жовтуватий або зеленуватий на просвічування)». «Кладка наприкінці квітня-початку травня... свіжі 6 травня (Полтава, Гавриленко, 1928)...». «тривалість насиджування – дещо більше місяця, Гавриленко, 1929...». На стор 336 щодо живлення повідомлено таке: «Характерно, що в дощове літо 1925 р. при низькій чисельності гадів змієди живилися в Полтавській обл.. мишами, а також птахами – дроздами, сойками, горлицями, головним чином, нелітаючими пташенятами (Гавриленко, 1929)». Синонімічна українська назва: *Circaetus gallicus Gm.*

На стор. 358 мова про російського філіна (*Bubo bubo ruthenus Zhitkov et Buturlin*), щодо його систематики подано запропоновану М.І. Гавриленком систематичну назву: « - *Bubo bubo nativus*, Гавриленко, Зборник Полт. Держ. Муз. I, 1923, стр. 279, Миргород». Слід припустити,

що йдеться про один з підвидів пугача (*Bubo bubo*), осілого, характерного для Закарпаття, Західного Полісся, Північного Сходу України.

Включено матеріали орнітологічних досліджень М.І. Гавриленка і до бібліографічних покажчиків. Так, у покажчику за 1881–1917 укладачі вказали % наукових праць вченого: «Замітки про деяких птахів Полтавщини» (1912), «До біології очеретяного луня, *Circus aeruginosus L.*» (1914), «Про деяких рідкісних птахів Полтавщини (1913), «Попередні відомості про птахів Полтавської губ.» (1917), «Птахи нижньої течії р. Коломак (Полтавської губ.)» (1915)[18].

До наступного бібліографічного покажчика, який охопив період з 1918 по 1945 роки, включено такі наукові праці орнітолога: «Гуси Полтавщини» (1928), «Жулани і великі сірі сорокопуди Полтавщини» (1928), «До питання про існування однієї чи двох форм вальдшнепа» (1924), «До орнітофауни Київської губернії» (1923), «До розподілу крапчастої сипухи на Полтавщині (*Tyto alba guttata (Brehm)*)» (1924), «Птахи Полтавщини» (1929), «Тварини хребетні» (1927), «Форми шпаків, які населяють Полтавську губернію» (1923), «Про гніздування крякви в степу» (1929) [19].

Крім того, в згаданому покажчику вказано 2 роботи іноземною (німецькою) мовою: *Beschreibung zweier neuen Formen aus Poltavaer Gouvernement* (1928), *Zwei neue Unterarten palaarktischer Vogel* (1926) [20].

Використання наукового доробку відбувалося й у більш пізні часи, коли в Україні було завершено відповідний цикл робіт щодо вивчення фауни птахів республіки в цілому, зокрема, з урахуванням їх природного середовища. У сорокаторомному фауністичному зведенні «Фауна України» п'ятий том зібрав усі відомі на той час факти про світ птахів України. Том вийшов у двох випусках: перший – 1979 року (автор Л.О. Смогоржевський), ряди: Гагари, Норці, Трубокносі, Веслоногі, Голінасті, Фламінго, вказано 4 найменування наукових праць вченого. Другий – 1977 року (автор В.М. Зубаровський), ряд Хижі птахи. Вказано у списку літератури 8 найменувань наукових праць М.І. Гавриленка.

Так, у першому випуску, підготовленому Л.О. Смогоржевським, згадка про використання матеріалів вивчення птахів знайдено на стор. 15, 16, 20, 29, 31, 37, 41, 44, 49, 63, 75, 89, 117, 130, 133, 166, 173 [21]. В основному посилання стосувалися річного циклу життя птахів, зокрема, часу прильоту та відльоту з Полтавщини, ці факти підтверджують послідовну діяльність М.І. Гавриленка як фенолога.

Другий випуск Т. 5 присвячений хижим птахам України, куди ввійшли представники рядів: Соколоподібні та Совоподібні. Слід зауважити, що вивчення хижих птахів, зокрема, денних, зважаючи на наявність у його особистій орнітологічній колекції серій тушок денних хижих птахів (осоїд звичайний (27 екз.), коршун чорний (23 екз.), лунь польовий (26 екз.), лунь степовий (30 екз.), лунь лучний (29 екз.), лунь болотяний (45 екз.), яструб-перепелятник (40 екз.), яструб-тетереватник (44 екз.), канюк звичайний (68

екз.), орел-карлик (40 екз.), балабан (30 екз.), підсоколик великий (28 екз.), підсоколик малий (24), боривігер звичайний (24 екз.) та інших видів виявилось справою всього життя. Крім того, особисте знайомство В.М. Зубаровського з М.І. Гавриленком спричинило листування впродовж тривалого часу: «23 листи М.І. Гавриленка до В.М. Зубаровського і 55 відповідей від нього полтавському вченому за період з 1954 по 1967 р. знаходяться в науковому архіві музею» [22].

Цілоком очевидно, що рівень орнітологічних досліджень М.І. Гавриленка та достовірність отриманих результатів, перевірені часом і безпосереднім листовним спілкуванням, дали підстави В.М. Зубаровському в невеликій за обсягом монографії 83 рази зробити посилання на результати вченого щодо вивчення птахів Полтавщини та прилеглих територій [23].

Завершуючи огляд наукового внеску вченого та його впливу на розвиток зоології, слід підкреслити, що науково-дослідницька спадщина полтавського орнітолога Миколи Івановича Гавриленка використана не тільки у ході викладання природознавчих дисциплін під час його роботи викладачем у Полтавському педагогічному інституті. Вона виявилася широко та різнобічно залученою до укладених фауністичних зведень України та Радянського Союзу в цілому, а також спеціалізованих бібліографічних покажчиків загальносоюзного значення.

Література

1. Стасилюнас О.А. Лабиринты памяти / О.А. Стасилюнас // Природознавец Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Укладачі: Самородов В.М., Кигим С.Л. [Наук. ред. М.В. Гриньова]. – Полтава, 2009. – 203 с., 70 іл.
2. В. Бабенко. Серед царства пернатих / В. Бабенко // Зоря Полтавщини. 242(11287) – 1969. – 27 травня. – С. 4.
3. Крупеников И.А. Василий Васильевич Докучаев // И.А. Крупеников, Л.А. Крупеников. – М.: Сельхозиздат, 1950. – 192 с.
4. Ротач П.П. Гавриленко Микола Іванович як красзнавець і співробітник музею / П.П. Ротач // 100-річчя Полтавського красназничого музею: матеріали ювіл. наук. конф. Історія музею. Колекції. Експозиційна робота. – Полтава. – Ч. I. – С. 16.
5. Кайгородов Д.Н. Из царства пернатых. Популярные очерки из мира русских птиц / Д.Н. Кайгородов. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1892. – VIII, 370 с., VIII с. ил., 16 л. табл.
6. Холодковский Н.А. Птицы Европы. Практическая орнитология с атласом европейских птиц / Н.А. Холодковский, А.А. Силантьев. – СПб.: Изд. А.Ф. Девриера, 1901. – 919 с.
7. Мензбир М.А. Птицы России / М.А. Мензбир. 1893–1895. – Т. 1-2. – М.: Тип. Тов. И.Н. Кушнеров и К. Т. 1. – 480 с., 253 рис.; Т. 2. – 1120 с., 284 рис.

8. Мензбир М.А. Охотничьи и промысловые птицы Европейской России и Кавказа / М.А. Мензбир. В 2-х т. С атласом из 140 табл. – М.: Типо-литография Тов. И.Н. Кушнеров и К. Т. 1, (1900). – IX, 478 с.; Т. 2, (1902). – VI, 498 с.

9. Гавриленко Н. О некоторых редких птицах Полтавской губернии / Н. Гавриленко, Н. Николаев // Ежегодник Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства. – 1912 год. – № 1. – Полтава: Электр. типолитография И.Л. Фришберга, 1913 г. – 53 с. – С. 21–8.

10. Гавриленко Н. // Там само. – С. 21.

11. Гавриленко Н. // Там само. – С. 22.

12. Hartert E. Die Vogel der palearktischen Fauna. Nachtrag I. – Berlin: R. Friedlander und Sohn, 1923. – 92 s.

13. Сариниди В.И. Бактрия сквозь мглу веков / В.И. Сариниди. – М.: Мысль, 1984. – 159 с.

14. Синьошийка. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України (з характеристикою видів) / Г.Ф. Фесенко, А.А. Бокотей. – Київ-Львів: ТзОВ «Ромус-поліграф», 2007. – 111 с. – С. 314.

15. Фауна України. В 40 т. Т.4. Птахи. Загальна характеристика птахів. Курині. Голуби. Рябки. Пастушки. Журавлі. Дрофи. Кулики. Мартини. О.Б. Кістяківський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 431 с.

16. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України (з характеристикою видів) / Г.Ф. Фесенко, А.А. Бокотей. – Київ-Львів: ТзОВ «Ромус-поліграф», 2007. – 111 с.

17. Дементьев Г.П., Гладков Н.А., Птушенко Е.А. и др. Птицы Советского Союза / Под общ. ред. Г.П. Дементьева и Н.А. Гладкова. – М.: ГИ «Советская наука», 1951. – 652 с.

18. Афанасьева Л.А. Птицы СССР. Библиографический указатель. 1889–1917 гг. / Л.А. Афанасьева, А.И. Иванов, Э.А. Кононова и др. – Л.: Наука, 1972. – 195 с. – С. 34–35.

19. Иванов А.И. Птицы СССР. Библиографический указатель. 1889–1917 гг. / А.И. Иванов, Л.А. Афанасьева. – Л.: Наука, 1979. – 407 с. – С. 49–50.

20. Иванов А.И. // Там само. – С.253.

21. Фауна України: в сорока томах / Академія Наук Української РСР, Інститут зоології. – Київ: Наукова думка, 1956. Том 5: Птахи, Випуск 1. Гагари. Норці. Трубноносі. Веслоногі. Голінасті. Фламінго / Л. О. Смогоржевський. – К.: Наукова думка, 1979. – 188 с.

22. Олена Халимон. Листування М.І. Гавриленка та В.М. Зубаровського / О. Халимон // Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Укладачі: Самородов В.М., Кигим С.Л. [Наук. ред. М.В. Гриньова]. – Полтава, 2009. – 203 с., 70 іл. – С. 77.

23. Фауна України: в сорока томах / АН УРСР Ін-т зоол. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР; Київ : Наукова думка, 1956. –

Том 5. Птахи. Випуск 2. Хижі птахи / Зубаровський В. М., ред. вип. М.А. Воїнственський; рец. О. Б. Кістяківський, В. П. Жежерін. – К.: Наукова думка, 1977. – 328 с.

Рогожа М.М. Вклад полтавського орнітолога М.И. Гавриленко в изучение птиц Украины и Советского Союза

В статье показано вклад одного из наиболее трудоспособных и результативных исследователей фауны птиц Полтавщины и сопредельных территорий, выдающегося орнитолога Н.И. Гавриленко, использование добытых им результатов при составлении многотомных сводок «Фауна Украины», «Птицы Советского Союза» и библиографических указателей «Птицы СССР», одновременно освещено малоизвестные страницы жизни и научной деятельности, дополнена биография ученого.

Ключевые слова: Н.И. Гавриленко, изучение орнитофауны, Полтавщина, Украина, Советский Союз.

The paper exposes the contribution of one of the most hardworking faunists M.I.Havrylenko, who researched Poltava area bird fauna, as well as applications of results he obtained in multivolume editions, such as "Fauna of Ukraine", "Birds of the Soviet Union" and bibliography index "Birds of the USSR". Also, the paper enlightens little-known pages of his life and scientific activity; his biography is enriched by them.

Keywords: M.I.Havrylenko, o bird fauna research, Poltava area, Ukraine, the Soviet Union.

УДК 303.4:63:(470.34)

Сиченко І. А.

**ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В'ЯТСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
В.Г. БАЖАСВА**

На основі наукового аналізу творчої спадщини В.Г.Бажасва висвітлено діяльність В'ятського земства у сільськогосподарському відношенні. З'ясовано, що сільськогосподарська організація В'ятського земства здійснювалася екстенсивним шляхом. Встановлено, що перевагами краю були: дрібні доказові ділянки, малі дешеві ферми, суспільні «запашки» та практичні школи сільського господарства.

Ключові слова: В.Г.Бажасв, В'ятське губерньське земство, сільське господарство, сільськогосподарська організація, наука.

Останнім часом зростає інтерес до історії земств, які являють собою приклад організацій, які на губернському та повітовому рівнях сприяли розвитку основних галузей сільського господарства. Вивчення діяльності сільськогосподарської організації земств різних губерній є досить актуальним питанням, адже їх дореволюційний досвід можливо розглядати як модель для системи місцевого самоуправління. Значний інтерес являє собою сільськогосподарська організація В'ятського земства. Головними напрямками своєї роботи воно вважало детальне вивчення місцевих умов і відповідно організовувало роботу у співвідношенні з ними.